

ה

סרבנות גט: המצב באירופה בכלל ובצרפת בפרט. הצעה לקיצור זמן העיגון של מסורבות גט¹

מאת: יוסף יצחק איידלר

1. המצב הנוכחי בצרפת

לפי חוק ההפרדה בין המדינה החילונית והדת (כל הדתות בכלל, אבל הדת הנוצרית בפרט) המדינה לא מכירה בנישואים הדתיים ובגירושין הדתיים. לא זו בלבד, על פי החוק בצרפת אסור לרבנים הרשמיים לסדר חופה וקידושין קודם הנישואין האזרחיים,² וכמו כן אסור להם לסדר גירושין קודם הגירושין האזרחיים.³ בניגוד לחוק הגט של מדינת ניו

¹ אני מודה לפרופ' ברכיהו ליפשיץ (שיצא לגמלאות, אוניברסיטה העברית ירושלים) שקרא את הטיוטה הראשונה והעיר הערות חשובות, לפרופ' עמחי רדזינר (אוניברסיטה בר אילן) שהסב את תשומת ליבי למסמכי כנס הדיינים אדר התשע"ו. ראה בקישור <http://www.rbc.gov.il/DocLib1/Kenes2016.pdf>, ולפרופ' ליליאן ונה מפריז, חוקרת בתחום ההלכה ומסייעת לנשים מסורבות גט, שיידעה אותי על פרטים חשובים בנוגע למציאות בצרפת. אני גם מודה בלבביות לדי"ר מיכאל ויגודה, ראש היחידה למשפט עברי, משרד המשפטים, מדינת ישראל, שקרא את הטיוטה האחרונה אחר שתוקנה ביסודיות והסכים עם טענת המאמר בדרך כלל, עשה הערות חשובות ושיפר את הלשון. חרף עזרתם של כל אלה, כל האמור במאמר הוא על אחריותי הבלעדית.

² ראה החוק הפלילי הצרפתי, סעיף 21-433, הקובע שהעובר על החוק ייענש בשישה חודשי מאסר וקנס של 7500 פרנקים צרפתיים חדשים.

³ העיקרון הזה מקובל על הכל אבל כנראה אינו כתוב בפירוש בחוק. כמו כן אין בחוק הפלילי הצרפתי סעיף מקביל לסעיף הקודם כאשר רב צרפתי עובר על החוק ומסדר גט קודם

יוסף יצחק איידלר בהכשרתו המקצועית הוא מהנדס אזרחי (בגמלאות). במשך עשרות בשנים הוא ניהל משרד הנדסה בבלגיה (משרד המתמחה ביציבות מבנים וחישובי סטייקה), תכנן בנייני מגורים מלונות בתי חולים, בנייני תעשייה, מאגרים ומגדלי מים. הוא למד תורה אצל אביו הרבני ר' אליעזר איידלער ז"ל, איש עסקים שהוסמך להוראה בצעירותו על ידי הרב שלמה זלמן ברויאר בפרנקפורט והגאון רבי מאיר יחיאל הלוי זצ"ל האדמור ואבד"ק אוסטרובצה. במשך כמה עשרות שנים למד והתמחה בנושאי אסטרונומיה יהודית וזמני היום בהלכה. חיבר את הספר החדשני "הלכות קידוש החודש על פי הרמב"ם" ספריית תשנ"ו, ספר שפתח צוהר לרבים בהבנת סוגיות מורכבות בהלכות קידוש החודש שעד כתיבת הספר היו בבחינת אוצר חתום גם ליודעי ח"ן.

הוא כתב מאמרים רבים בנושא האסטרונומיה היהודית בימי הביניים, הלוח העברי, מקורו, התפתחותו, עתידו ותכונותיו המתמטיות בכתבי-עת כד"7 (אוניברסיטה בר-אילן) וכתב העת חקירה (פלטבוש, ניו יורק). ההדיר, העיר והוציא לאור כמה מחיבוריו החשובים של רבי רפאל הלוי מהנובר גדול חכמי התכונה היהודית של המאה ה-18 בשנים האחרונות הוא כתב כמה מאמרים בנושא הסכם קדם-נישואין וסרבנות גט בכתב-עת תורני צהר ועכשיו הוא עומד לפרסם (במקביל למאמר זה) מאמר נוסף בשם "חשש לדעת יחיד במקום עיגון" בכרך מ' של כתב-עת תורני תחומין.

חלק ממאמריו ופרסומיו מצויים ברשת בקישור - www.ajdler.com/jjajdler/index.html.

יורק המתנה את הגירושין האזרחיים בהסרת כל מניעה דתית לשחרורו של בן הזוג ההוראה האחרונה הזו מונעת פיתרון מהיר ומועיל נגד סרבנות גט. אדרבא, הוראה זו מסבכת באופן חמור את המצב. אכן, במצב כתיקונו, כאשר הבעל משתף פעולה, הוא נותן את הגט לאשתו לפני בית הדין, ואחר כך הגט נשאר שמור אצל בית הדין עד לאחר הכרזת הערכאה על הגירושין האזרחיים. רק אז האשה מקבלת תעודה מבית-הדין המאשרת שהאשה גרושה על-פי דין.⁴ באופן זה הרווחנו שאם בינתיים היא מתייחדת עם מישהו אחר, היא לא תעבור על איסור אשת-איש והנולדים האפשריים לא יהיו ממזרים. אבל מפני חוק הצפירתי, רק אחר הכרזת הערכאה על הגירושין האזרחיים הבית דין נותן את התעודה הזו לאשה וקורע את הגט כנהוג. לכן היא לא תוכל לקבל קידושין לפני קבלת התעודה, כלומר רק אחר הגירושין האזרחיים. אולם במקרים קשים של סרבנות, המצב הרבה יותר מסובך. אכן, כל עוד שהערכאה האזרחית לא נתנה פסק-דין של גירושין אזרחיים, הסרבן יכול לטעון שאסור לו לתת גט. ואחר כך, כאשר הערכאה כבר הוציאה פסק-דין המאשר את הגירושין האזרחיים, יכול הסרבן להתעקש ולהתנות את מתן הגט בויתור האשה על כל מה שהשופט פסק לזכותה. או גרוע יותר, הוא יכול להתעלם מן הבית דין ולא לענות להזמנותיו ולהיעלם לגמרי. ועוד, בגלל חוק הפרדה, לא יכולה האשה להבטיח את מתן הגט.⁵ ואף אם הערכאה הייתה קובעת בפסק הדין את חיוב⁶ הבעל לתת גט לאשתו, הרי שהדבר היה יוצר מצב של לפחות ספק גט מעושה.

אם לאחר שבית המשפט פוסק ומכריז על הגירושין האזרחיים של הזוג, הבעל עוד מסרב לתת לה גט, כי אז עורכי הדין של האשה משתמשים באסטרטגיה, שבית הדין תומך בה, והיא היחידה שהחוק הצפירתי השאיר להם: הם תובעים לדין את הסרבן שמסרב לציית לבית הדין, ואין צריך לומר במקרה שהסרבן מסרב להופיע לפני בית הדין, והם דורשים ממנו על-יסוד סעיף 1382 של החוק האזרחי הצרפתי פיצוים עבור כל משך הזמן, אחר הכרזת הגירושין האזרחיים, שהאשה נשארה עגונה וגלמודה, בלי אפשרות להינשא. חשוב לשים לב שבשלב הזה יש לבית דין פיקוח מלא על המצב מפני שהוא צריך לתת אישור לאשה כדי שתוכל להגיש את התביעה המשפטית הזו נגד בעלה הסרבן. הרי האשה לא יכולה להגיש את תביעתה בלי שבית הדין יתן לה תעודת סירוב⁷ המעידה על

הגירושין האזרחיים ולכן אין כאן עונש מפורט.

4 לא ברור לי אם הנוהג הזה הוא רשמי או שזה ביצוע פנימי המוסתר מן הרשויות ולכן טוב להשאיר שתקן.

5 כמו שמקובל בארצות הברית.

6 התחייבותו העצמית או הבטחתו של הבעל לתת גט פיטורין לא בעייתית שהרי רק השבועה או קבלת קנס דומות לאונס. בכל זאת ראה שולחן ערוך, אבן העזר סימן קנ"ד, סדר הגט סעיף י"ד.

7 תעודת סירוב או כתב סירוב הוא פסק דין אשר בא בתגובה לסירובו של הנתבע להתדיין בפני בית דין על פי דין תורה. בכתב הסירוב מודיע בית הדין הרבני כי הנתבע מסרב להופיע לפני בית הדין או שהוא מסרב להתדיין בפני בית הדין או לציית לו ולפיכך רשאי התובע לתבוע

סירובו של הסרבן להתדיין לפני הבית דין או לציית לו. רק מסמך זה המעיד על סרבנותו של בעלה לשעבר לתת לה גט פיטורין יאפשר לה להגיש תביעה נגד הסרבן. ברור שהאסטרטגיה הזו דורשת משך זמן מספיק מאז שהערכאה נתנה פסק-דין של גירושין אזרחיים מפני שרק משך זמן זה ייחשב על ידי הערכאה לצורך חישוב הפיצויים. כך שיש צורך לפחות למשך זמן מזערי של שלוש שנים בין הגירושים האזרחיים ובין הגשת תביעת הנזיקין. אני מניח שבתי הדין הרבניים⁸ הצרפתיים מצדיקים דרך זו בנימוק, שתביעת פיצויים⁹ על הנזק ממנו סבלה האישה בעבר אינה בגדר כפייה על הגט אלא על דבר אחר,¹⁰ כלומר כפייה על התוצאות של היעדר גט בעבר. אין זו כפייה ישירה על הגט, שהרי הבעל יכול לבחור לשלם את הפיצויים ולהמשיך לעגן אותה.¹¹

את הנתבע בפני כל ערכאה אחרת. וכן עשוי המסמך הזה גם לשמש אמצעי בידי בית הדין הרבני לכפות על הנתבע שיסכים להתדיין לפני בית הדין ולמלא אחרי פסק הדין. על פי השולחן ערוך, במקרה של סירוב לדון בדין תורה, רשאי בית הדין גם לנדות את הסרבן ואף להורות שלא לצרפו למניין עד להסכמתו להתדיין. במקרה של סרבנות גט יש להיזהר מאוד כדי למנוע כל חשש של גט מעושה. לפיכך, במקרה הזה, המיוחד במינו, אסור לנדות את הסרבן אבל אפשר להפעיל כנגדו את ההרחקות של רבינו תם.

⁸ למרות מאמצים חשובים לא הצלחתי לקבל מאף אחד מן חברי הבתי דין הצרפתיים הצדקה הלכתית מספקת לנוהג הזה שהם תומכים בו, ולכן אני מוכרח להציע הצדקה עצמית סבירה מתקבלת על הדעת, אם אפשר, לכתחילה, אחרת בדיעבד. הקורא כבר ראה איך המצב הרבה יותר קשה ומסובך מהמצב בארצות הברית ואין צריך לומר מהמצב בישראל.

⁹ אני מבקש מהקורא מעט סבלנות שהרי אי אפשר לבחון את כל הבעיות בבת אחת. ברור שהתביעה צריכה להיות מוצדקת ושווה לכל. תביעה שרירותית או קנס "לפי מידה" שפקד רודן או פקיד בעל השפעה, אף על פי שהם באופן רשמי לא קשורים למתן הגט, עלולים להיות כפייה על הגט. בכל זאת אני כותב את זה בהסתייגות שהרי הריב"ש בסימן רל"ב היה מכשיר את הגט על פי הטעם הרשמי אף על פי שקנס המאסר היה שרירותי, אם לא שהבעל מסר מודעה נגדו (ראו להלן הערה 15). כנראה פיתרון הסתירה הוא שכל זמן שהקנס הוא על דבר אחר ואי אפשר להוכיח בוודאות שהיטילו אותו בכוונה כדי לכפות את הגט, אין קנס זה אונס גמור הפוסל את הגט. ראו ניתוח התשובה בהערה 15. בדרך כלל אם התביעה היא כדין תורה אין בעיה והגט כשר ואם היא שלא כדין תורה אבל לפי הדין האזרחי אז הדבר תלוי במחלוקת. ראו להלן הערה 15.

¹⁰ יש אונס אחר, אף על פי שהוא אונס בגופו אינו אונס לגרש, אלא שאונס אותו לעשות דבר אחר. והוא מעצמו כדי להנצל מאותו אונס מגרש מעצמו. וזה אינו קרוי כפייה כיוון שלא כפו אותו ממש להוציא. תשב"ץ חלק א', סימן א', עמוד ח', תחתית עמודה ב', תשב"ץ חלק א' מכוון ירושלים תשנ"ח, העורך הראשי: הרב יואל קטן. ראו גם פתחי תשובה על ש"ע סי' קלד סעי' ד' סוף אות ט': בד"ה אומנם אם התחייב עצמו בקנס כשלא יגרש לזמן קבוע ונתחרט ולא רצה לגרש עד שעבר הזמן, ממילא כשעבר הזמן נתחייב בהקנס אפילו אם יגרשנה שוב דהא חיוב הקנס חל תיכף כשהגיע הזמן ולא גירש וא"כ הב"ד יכולין לתובעו כדין בהקנס והוי ככופין אותו לשלם חובו וכשמגרש להיפטר מחובו לא הוי גט מעושה כמ"ש הרשב"ץ הנ"ל עכ"ד.

¹¹ אם ניתנת הגט הייתה מבטלת את תביעת הפיצויים או יש קשר ישיר יותר בין התביעה ומתן הגט. התביעה עודדת את הבעל לתת את הגט. כאשר הבעל שומר על ברירה חופשית בין שתי

אחר פסק הדין וחיוב הבעל בתשלום פיצויים לאשתו הבעל, שכל רצונו להכאיב ולעגן או לסחוט את אשתו, מתרצה לתת את הגט בתמורה לויתור של אשתו על הפיצויים, או לפחות על חלק מהם.

התהליך כולו הוא איפוא ארוך ביותר. כלומר: משך הזמן מן ההפרדה עד הגירושים האזרחיים ועד הגשת התביעה לפיצויים ועד פסק-דין הערכאה ועד נתינת הגט יכול להימשך מחמש עד שמונה שנים, ולפעמים עוד יותר כאשר הבעל אבד כל היגיון ומוכן להיות נודד ונרדף כדי לגרום סבל לאשתו. המצב הזה הוא ניסיון קשה מייגע וגורם סבל, שיכול להרוס את חייה של האשה, המונע אותה מלהבריא והמשדד מערכות-חייה.

2. מבט הלכתי על האסטרטגיה של הבית דין.¹²

לכאורה, אפשר להצדיק את האסטרטגיה הזו, המופעלת באמצעות הערכאות הצרפתיות על ידי העיקרון הנזכר, שמותר לעשות עישוי "בדבר אחר". הריב"ש בתשובותיו סי' קכ"ז וסי' רל"ב וכן הרשב"ץ בתשובותיו: תשב"ץ חלק א' סי' א' תמכו בעיקרון הזה. אולם יש לעיין בשתי נקודות: ראשית, האם העישוי נעשה כדין, כלומר בדרך מותרת, בלי עשיית עבירה ואיסור, ושנית האם אנחנו באמת במצב של עישוי בדבר אחר בלי עישוי ישיר על הגט עצמו? אחרת אנחנו כופים על הגט, ובמקרה כזה יש עישוי על הגט שלא כדין, כלומר עישוי במקום שאין הדין נותן לכפות את הגט.¹³

אפשרויות: מתן הגט או תשלום הנזק אין כאן כפייה אם משלימים את תנאי הערה 9 למעלה. אני לא טוען שבית הדין המציא את האסטרטגיה הזו, להפך. אבל אני מכנה אותה: אסטרטגיה של הבית דין מפני שהיא מתוארת ומומלצת בחוברת שפרסמו הארגון ויצ"ו והקונסיסטואר עם הקדמה של הרב הראשי של הקונסיסטואר ונשיא בית הדין כך שבוודאי בית הדין תומך בה. ברור שהאסטרטגיה הזו היא תוצאה של התפתחות עמדת בתי המשפט הצרפתיים כלפי הגדרת אשמתו של הבעל הסרבן. בעבר הוגדרה אשמתו של הבעל כ'הפרת זכויות', בצרפתית: «abus de droit», באנגלית: «violation of right». כלומר שימוש בלתי חוקי לטובתו של ההלכה המעניקה לו את הזכות לתת את הגט לרצונו. אבל הגדרה זו חייבה את מסורבת הגט להוכיח את כוונתו של בעלה לשעבר לפגוע בה. עליה היה מוטל להוכיח שאין לבעל שום תועלת מוצדקת להשתמש בזכותו הדתית לא לתת לה גט ושכל כוונתו של הבעל היא רק לפגוע בה, לעשות לה עוולה או לגרום לה נזק. חובת ההוכחה הייתה מוטלת עליה. המגמה הנוכחית היא להזניח את המושג של 'הפרת זכויות' ולהפוך את חובת ההוכחה עליו. עכשיו הוא צריך לתת הצדקה רצינית ומשכנעת להמנעותו לתת את הגט. אחרת הדרכתו היא עשמה. כך שנטל הראיה שהיה על האישה, מוטל כעת על הבעל. העיקרון הוא שבית המשפט, מפני חוקי חילונות בתי המשפט, לא מוסמך להתערב בנתינת הגט ואין לו רשות לכפות את הבעל לתת את הגט. כל מה שבית המשפט מוסמך לעשות הוא להטיל עונש על הבעל הסרבן בגין הנזק העובדתי והנזק המוסרי שהוא גרם לאשתו.

יש להיזהר מאוד בשימוש בביטוי "עישוי כדין" ו "עישוי שלא כדין". בשו"ע אבן העזר סי' קל"ד המשמעות היא עישוי המותר או עישוי האסור הפוסל את הגט מפני שהדין נותן שמותר או אסור לכפות את הגט, ראו המשנה האחרונה בפרק שביעי של מסכת כתובות. בספרות השו"ת משמעות הביטוי יכולה להיות, במקרה של עישוי בדבר אחר שלא קשור ישירות לגט, עישוי שנעשה בדרך מותרת לפי הדין או עישוי הנעשה בדרך אסורה לפי הדין. אכן במקרה

ראינו שבית הדין מדגיש שהתביעה תהיה אך ורק על הנזק המתייחס לעבר והוא אוסר לתבוע על העתיד, עד תום עילת הנזק.¹⁴ נימוקו של בית הדין הוא בוודאי שתביעה על העתיד תהיה עישוי ישיר על הגט בעוד שתביעה על העבר אינה תביעה למתן הגט אלא תביעה על הנזק שסבלה האישה והוא בגדר אונס בדבר אחר שהרי נתינת הגט אינה פוטרת את הבעל מתשלום הפיצויים ולכן העישוי הוא על דבר אחר. ואם יטען הטוען שאכן אחר שהסרבן ישלם בגין הנזק על העבר יישאר איום על העתיד, שהרי בעוד שלוש שנים תוכל האישה לתבוע שוב את הנזק של השנים הנוספות שעברו. התשובה היא שאנחנו מול סכנה רחוקה, שהרי יש הרבה ספיקות בדבר: האם האישה תתאושש ותשים נפשה בכפה ותתבע פעם נוספת, האם האישה תרצה שוב להתדיין בערכאות ולא תתייאש, האם תרצה ותוכל לעמוד בהוצאות העורך דין והסדרים המשפטיים ובעיקר האם תוצאות התביעה יהיו חיוביות כמו בפעם הראשונה. כנראה שסכנה זו היא סכנה רחוקה ושפיר אמרינן שהעישוי הוא בדבר אחר ולא על מתן הגט. ועוד הוכחה מכרעת נוספת מהניסיון שהענקת הפיצויים על העבר על ידי הערכאה אינה איום, אפילו עקיף, על מתן הגט: הסרבן לא רוצה את אשתו אלא הוא רוצה רק להקניט אותה. מיד כשהוא כפוי לשלם לה פיצויים על העבר, ובלי להתחשב רגע באפשרות של גזר דין עתידי אפשרי, הוא מוכן לתת את הגט כתמורה לויתור על הפיצויים הנוכחיים. הרי זו ראייה שהוא רוצה לעכב את גיטה בשיטנה כל זמן שאין לו שום נזק. אבל הוא לא מוכן לסבול הוצאות, מה שתהיינה. ולכן הוא באמת לא מתחשב כלל בסכנה הרחוקה. מה שחשוב לו הוא להשתמש עכשיו מן ההוצאות הנוכחיות, הקרובות והבטוחות. ואם כן בצדק יש להחשיב את התביעה על פיצויי העבר כתביעה על דבר אחר ולא על מתן הגט.¹⁵ בנוסף על כך, היה אפשר לכאורה להחשיב את התביעה

של עישוי על דבר אחר, לא קשור לגט, עקרונית הגט כשר. אבל אם העישוי הוא "שלא כדין", כלומר נגד הדין, למשל כשמפחידים אותו להפסידו ממון או על ידי גניבה, יש לחשוש הרבה יותר שהעישוי נעשה בדרך שרירותית, אך ורק כדי לכפות אותו בעקיפין לתת את הגט, כמו שאמרו בגמרא ב"א מציעא ק"א ע"ב: "לנקטיה בכובסיה דלשבקיה לגלימא", ובמקרה כזה הגט פסול לפחות לפי כמה פוסקים אבל אין זה מוסכם.

¹⁴ קנס שהייה בגין איחור במימושה של החלטה משפטית או במילים אחרות: קנס יומי בגין אי מימוש של החלטה משפטית. בצרפתית: *astreinte*, באנגלית: *Daily fine for delay in performance of contract*.

¹⁵ אם התביעה היא שלא כדין המגמה הנוכחית היא להחשיב את הגט כמעושה. אבל זה לא מוסכם. ראו בתשב"ץ ח"א ס"א, שם הוא מסתפק במקרה שהאשה גנבה חפציו, אי הוי עישוי ובתולדות אדם וחווה, חלק חווה, נתיב ארבעה ועשרים, ממש בסוף חלק א' באשה שגנבה שטרי חובות, ר' ירוחם מסיים: ולפי עניות דעתי הגט גט. ראו גם פתחי תשובה על אה"ע ס' קלד סע' ד' אות י"א ובמיוחד בד"ה וכן מעשים בכל יום שאשה לפעמים מצירה להבעל בגזילת ממון ובשאר דברים ומחמת זה מגרש ואין מי שחש לגט מעושה עכ"ד [על אף שיש כאן, כמו במקרים הקודמים, כפייה עקיפה ואפילו ישירה על הגט]. אבל ראו במיוחד ריב"ש ס' קכ"ז בד"ה: והרי זה כמי שהיו נושים בו ממון והיה תפוס בבית הסוהר... והגט אינו מעושה אלא מרוצה. לכאורה (רמב"ם, מלווה ולווה פ"ב ה"א ושו"ת הריב"ש ס' תפ"ד) עונש

התפיסה אינה כדין ומה בכך? הטענה המשכנעת של הריב"ש היא שהרי לא היה תפוס כדי שיגרש והיא בת תוקף גם בתביעה שלא כדין. הרב המבקר מטעם המוציא לאור טוען שהתפיסה הייתה בעד חוב שהוא כדין. אחר בקשת המחילה, אני לא מבין מהיכן הוא מדייק את הדבר. "היו נושין בו ממון והיה תפוס בבית הסוהר". כל מה שאנו יודעים עוד "שלא היה תפוס כדי שיגרש". בוודאי החוב היה בר תוקף בדיני המדינה כך שהיה אפשר לתפוס אותו. אבל אין שום הנחיה שהחוב היה בר תוקף בדיני ישראל. אדרבה, אולי מדובר בחוב שרירותי בעד בעל משרה. אבל העיקר הוא שהוא היה תפוס ללא קשר עם מסירת הגט, בעד חוב כדין ישראל או לא. ומה בכך? אם קרובי אשתו הציעו לשלם את חובו אם הוא יתן לה גט פיטורין, הגט מרצוה. וברור שהדין לא היה משתנה אילו המשא ומתן בין קרובי האשה ובעלה היה מתקיים עובר לתפיסתו בבית הסוהר או אפילו קודם שעמד בדין הערכאה ואפילו אם קרובי אשתו היו בעלי חובו. הרי לנו ראייה שכפייה על דבר אחר, ללא קשר עם נתינת הגט, על אף שהיא שלא כדין, לא פוסלת את הגט. מכל מקום, אפילו אם החוב הוא כדין, המאסר מעביר אותנו לכפייה שלא כדין. אבל עכשיו נעיין עוד בתשובה אחרת של הריב"ש, בסימן רל"ב הקרובה לנידון שלנו. כמתואר שם, בחור קידש נערה במירמה ושלא בפני עשרה, בניגוד להסכמת הקהילות שאין לקדש אלא בפני עשרה. כתוצאה מכך, ציווה הרב לתופסו במאסר. לאחר מכן הסכים הבחור לגרש את ארוסתו ואף נתן לה גט, אחר שביטל אותו ומסר מודעה בפני שני עדים (בנפרד) בטענה שהוא חבוש במאסר כדי לכפות אותו לתת גט ולכן הוא אנוס והגט פסול. הריב"ש דן בצדדיה של שאלה זו ובין דבריו כותב כך: "מכל מקום בנידון זה שאי אפשר לדעת זה [סיבת המאסר, מטרתו ומשך תפישתו] אלא מפי הרב מה הייתה כוונתו, הנה הבעל נאמן יותר כיון שהאמינוהו חכמים. ועוד שהרי זה היה תפוש לעינינו ויודע שכשיגרש יתירוהו ממאסרו. אם כן הרי הוא כאילו נאנס לגרש, כיון שמסר מודעה קודם לכן מחמת זה האונס. ואף על פי שאונס זה אין מספיק לבדו לבטל הגט מדין גט מעושה, היכא שלא מסר מודעה מתחילה, כיון שלא נתפש על שיגרש, מכל מקום כשמסר מודעה מתחילה, אף אם נאמר שאין מסירת מודעה מועלת אלא ע"י אונס, אפילו הכי קצת אונס מועיל להחשיב המודעה, אף על פי שאינו אונס גמור מצד עצמו."

יש לשים לב שגם במצב הזה הבחור נכלא מפורשות משום שעבר על הסכמת הקהילות ולא כדי לכפותו לתת גט. אבל קשה להגיד שמאסרו היה כדין וכך נראה באמת מתוך דבריו של הריב"ש שהכפייה הייתה שלא כדין. אבל הריב"ש היה מכשיר את הגט, אם לא המודעה, מפני שאין ראייה ברורה, שקנס המאסר היה מכוון לכפות את הגט.

אנחנו שוב רואים שכפייה בדבר אחר שלא כדין אינה פוסלת את הגט אף על פי שהיא קצת אונס המועיל להחשיב המודעה. הנידון דומה מאוד לנידון שלנו. בנידון דידן הבעל לא נאסר אבל נושים ממנו פיצוים על העבר מפני שזה הדרך היחידה שהחוק מאפשר. והרי אנחנו במצב של כפייה על דבר אחר ואף אם הכפייה היא שלא כדין, אינה אונס מספיק כדי לפסול את הגט. כך נראה פשטם של דברי הריב"ש לפי השכל הישר ויש עוד להוסיף שהריב"ש היה פוסק מצוין בעל השפעה עצומה על המחבר רבי יוסף קארו שהעיד בשם מורו ר' יעקב בירב, שהוא היה סומך על תשובות הריב"ש יותר מעל פוסקים אחרים.

עכשיו אם מישהו ירצה להתווכח עימי ולהאשים אותי בהבנה מוטעית את דברי הריב"ש, הנה יגעתי ומצאתי סעד לדברי.

א. הרב הדיין יהודה ווארבורג כתב בספרו "רביניק אוטוריטי" (באנגלית) חלק א, עמוד 144, הערה 140: שכמה פוסקים סבורים שאפילו אם הבעל היה במאסר מפני חוב שלא כדין ישראל או שהמאסר לא היה כדין ישראל, הגט כשר, והוא מתייחס לתשובת הריב"ש סימן קלו.

ב. הרב הדיין חגי איזירר במאמר: "אונסא דנפשיה" בממונות, בעונשין ובגיטין, שורת הדין ה', עמודים רצ"ח עד שט"ו, כתב בעמוד ש"י על דברי הריב"ש סימן קל"ז על הקטע הנגמר

כעישוי כדין. אכן, אף על פי שחישוב הפיצוים האלה לא קיים במשפט העברי (מפני שהם מתייחסים בחלקם הגדול לנזקים מוסריים וסובייקטיביים שנגרמו לאשה והם בגדר "גרמא"), היה אפשר להחשיב אותו "כעישוי כדין" מפני הכלל של "דינא דמלכותא דינא".¹⁶ אבל הדבר יותר מסובך מפני שכמה גדולים הגבילו את השימוש בכלל הזה ולא קבלו אותו בדברים של בין אדם לחברו.¹⁷ אם כן, בהוצאה לפועל של האסטרטגיה של בית הדין, אנחנו נשארים במצב של כפייה בדבר אחר ובלתי תלוי למתן הגט. אבל דרך הכפייה היא שלא כדין, מפני שעל אף שאסור לגרום נזק לחברו, אין תשלום בעד הגרם בדיני ישראל. ולכן הגט כשר רק לפי הריב"ש ומקצת פוסקים כמו הר"ם פיינשטיין. אני מניח שהבית דין של פריז הושפע על ידי התשובה של הר"ם פיינשטיין¹⁸ שיצתה לאור באותו פרק זמן, הדנה במזונות שהערכאה היטילה על הבעל, וסמך עליה. לכן אני רואה שלוש אפשרויות: הראשונה שהבית דין פסק כמו שיטה זו מפני שהר"ם פיינשטיין פסק לקולה, בדיעבד ואף לכתחילה שדהגט כשר. השנית שהבית דין העריך את המצב שתי או

במילים: "והגט אינו מעושה אלא מרצוה": מדבריו נראה שגם אם כפוהו שלא כדין על עניין אחר ונתרצה לתת גט, אין זה אונס...

ג. הרב משה פיינשטיין כתב באגרות משה אבן העזר תשל"ד, סימן קל"ז על אודות בעל ואשתו שהתגרשו לפי הדין האזרחי והיות שהוא לא רצה לתת לה גט, הערכאה צוותה אותו לשלם מזונות מוגדלים לאשה שהייתה עוד אשתו בדין ישראל. הבעל לא מילא את חובתו והערכאה שמה אותו במאסר. בסוף הסכימה האשה לוותר על התביעה כך שהוא יוכל לצאת ממאסרו, בתנאי שהוא יתן לה גט. האם הגט מעושה? הרב פסק שהגט כשר בדיעבד ואף לכתחילה. העובדה שהערכאה שמה את הבעל במאסר, כלומר שהכפייה הייתה שלא כדין לא פוסלת את הגט, כנראה העיקר הוא שלא כפו על הגט, ובלבד שהאונס הוא לפחות לפי דינם ואינו שרירותי ושהסכום היומי הוא באותו סדר גודל כמו זה שהבית דין היה פוסק, אחרת היה אונס על הגט, וזה החלטה דומה לזו של הריב"ש.

לאמיתו של דבר, התקשתי להבין את דרכם של בתי הדין הצרפתיים מפני שני פסקים שליליים שנשלחו לצרפת בשנת תש"ם: מנחת יצחק חלק ת, סי' קלו ושבת הלוי חלק ה' סי' ר"י. אחר העיון מודאים שנוסח השאלה לא ברור ולא נכון והתשובות מיוסדות על הנחה שגויה. בשאלה כתוב ש"אם יגרשנה יפטר מתביעת ממון" וזה מתמיה. הרי מה נפשך: אם הקנס מתייחס לנזק העבר אז נתינת הגט לא מבטלת אותו ואם הקנס יבוטל אחר נתינת הגט קודם זמן קבוע, אז די לחקות עד עבור אותו הזמן ואז חוזרים למצב הראשון. ראו פתחי תשובה על ש"ע אה"ע סי' קלד סע' ד סוף אות ט, לעיל בהערה 10. לכן התשובות האלו לא מכריעות.

16 ראה דינא דמלכותא דינא באנציקלופדיה תלמודית. יש מן הראשונים שסוברים שלא אמרו דינא דמלכותא דינא אלא בדברים שהם לתועלת המלך או היום לתועלת הממשלה, כגון המיסים. אבל יש שסוברים שהכלל הזה הוא גם בתוקף בדברים שאינם לתועלת הממשלה אלא בין אדם לחברו. אבל מכל מקום אין זה אלא בדברים שאינם נגד דין תורה. כך כתבו הש"ך (שיפתי כהן, הרב שבתאי כהן) חושן משפט סימן ע"ג סעיף ל"ט והחזון איש חושן משפט, ליקוטים סימן ט"ז אות א' ועוד כמה אחרונים אחריהם.

17

ושניהם יהודים.

18

אבן העזר סימן קל"ז. ראה לעיל הערה 15.

שלוש שנים אחר הגירושין האזרחיים כמצב של עיגון המאפשר לסמוך על המושג בדיעבד או אפשרות שלישית לפיה סביר יותר להניח שהבית דין הצרפתי פוסק מזונות מוגדלים בעד האשה, שהיא מגורשת (נפרדת ועזובה ועוד יותר כאן, מגורשת לפי החוק האזרחי) ואינה מגורשת (בדיני ישראל).¹⁹ אבל הדרך היחידה המאפשרת לגבות אותם מן הבעל, היא להלביש אותם בלבוש חדש ולכנות אותם באופן רשמי, "פיצוים". וכך נוכל להעריך את הכפייה, כדין והגט יהיה כשר לכל הדעות כמו שמומלץ לכתחילה בדיני הערווה החמורה.

3. הצעה כללית לקיצור זמן העיגון של מסורבות הגט

חשוב להעיר שאפילו אם הכפייה לפיצוים הייתה נחשבת לכפייה ישירה למתן הגט היה אפשר להצדיק את האסטרטגיה ולהכשיר את הגט. אכן אנחנו נמצאים אחר הגירושין האזרחיים, בית הדין כבר הוציא סמוך אחר הגירושין האזרחיים, כתב סירוב נגד הסרבן אחר שהוא דחה את ההזמנות להופיע לפני בית הדין ונתק סופית את הקשרים עם בית הדין. הכתב סירוב מתיר לאישה להגיש תביעה נגד בעלה הסרבן. עקרונית היה צריך הבית דין להוציא פסק דין לכפיית גירושין בד בבד עם הוצאת הכתב סירוב. צריך לדעת שלפי מדיניות החוק הצרפתי, הערכאה מוציאה בדרך כלל פסק דין לגירושין אזרחיים מתוך הסכמה הדדית ורק באופן יוצא מן הכלל פסק דין לגירושין כתוצאה של תביעה חד צדדית לגירושין בגין אשמה של הצד הנגדי. וזה עומד בניגוד למצב הקודם כאשר הייתה קיימת רק אפשרות של תביעה חד צדדית לגירושין בגין אשמה של הצד הנגדי. זאת אומרת שבמצב הנוכחי הבעל רוצה או לפחות מסכים לגירושין²⁰ האזרחיים ולפירוד ובהכרח סירובו לתת גט לא נובע מרצונו לשמור על אשתו. אדרבה הוא לא רוצה אותה אבל הוא רוצה לעגן אותה להרע לה ולצער אותה, כדי לנקום ממנה או כדי בסוף, כאשר המצב בשל לביצוע, לסחוט סכום משמעותי ממנה או לפחות לבטל את התועלת והפיצוים שהערכאה מעניקה לה. עכשיו הם התגרשו לפי הערכאה האזרחית ואי אפשר עוד להפוך את המצב ובכל זאת הוא לא רוצה לתת לה גט אבל רוצה לעגן אותה ולסחוט אותה. במצב כזה לא היה עוד שום בית דין ישראלי פוסק המלצה, מצווה או חיוב לגרש אבל הוא היה

¹⁹ על הביטוי הזה, ראו במיוחד בבא מציעא י"ב ע"ב ובבא בתרא מ"ז ע"ב ועוד במקומות אחרים בשי"ס בבלי וירושלמי. על הצדקת חיוב המזונות ראה להלן בנימוק ג'.

²⁰ פרט למצב של גירושין הנובעים מתביעה חד צדדית של האישה בגין אשמת בעלה. במצב זה המבט ההלכתי הוא הרבה יותר מסובך ואף בעייתי. והוא חורג מן המסגרת של המאמר. במקרה שיש לאשה טענות מספיקות לתבוע את בעלה לדין האזרחי בגין אשמה חמורה, צריכה היא להתייעץ תחילה עם עורך דין רבני מומחה כדי שתבטח שבית הדין יוציא פסק דין לכפיית גירושין. אחרת היא בסכנה עיגון סופי.

כבר מוצא פסק דין לכפיית גט.²¹ לאור זאת, אציע להלן שלושה נימוקים הלכתיים שניתן להצדיק בהם הטלת "קנס שהייה".
נימוק א.

²¹ לפי המקובל משכו הרבנים והבתי דין את ידיהם מן הכפייה למתן גט כמו שנובע מן המימרה התלמודית "אין מעשין אלא לפסולות" (כתובות ע"ז ע"א). אלא כאשר אין סיכוי להתפייסות ולשלום בית, אז הגירושין הם הפיתרון היחיד והבית דין צריך להתערב ולשכנע את הצד המעכב. ובלית ברירה, לפעמים הבית דין נמצא מול בעיות ותוצאות סרבנות נתינת הגט או סרבנות קבלת הגט והוא כמו מוכרח בהסתייגות לכפות את הגט. יש שני מקורות הלכתיים עיקריים המתירים ומצדיקים את הכפייה של הגירושין כאשר הפירוד מתארך בלי שום סיכוי להתפייסות. המקור הראשון הוא תשובה מהרב חיים פלאג'י, שו"ת חיים ושלום, חלק ב', סימן קי"ב, התשובה האחרונה של הספר. בסוף התשובה המוסרית הזו הוא כותב: "והנני נותן קצבה וזמן לדבר הזה, דאם יארע איזה מחלוקת בין איש לאשתו וכבר נלאו לתווך השלום ואין להם תקנה, ימתינו עד זמן י"ח חודשים ואם בינם לשמם [כמו שמים ביני לבינך] (משנה נדרים י"א, י"ב) כלומר (ראו תוספות על אתר) כמה דשמיא רחיקין מן ארעא, כך ההיא איתתא רחיקא מן ההוא גברא (ירושלמי נדרים ל"ט ע"ב בדפוס וילנא) [נראה לב"ד שלא יש תקווה לשום שלום ביניהם, יפרידו הזוג ולכופם לתת גט עד שיאמרו רוצה אני כדבר האמור ותמצא מ"ש בזה בספר החסידים. כ"ז כתבתי לכבוד הש"י ותורתו הקדושה. הצעיר חיים פאלג'י ס"ט."

הרב עובדיה יוסף זצ"ל בשו"ת יביע אומר, (אבן העזר חלק ג' סימן י"ח) הסתפק בביאור כוונת הרב פלאג'י שאפשר שדבריו המוסריים אינם כפשוטם של דברים. אבל יש סעד גדול לדברי הרב חיים פאלג'י בשו"ת איגרות משה (יורה דעה חלק ד', סימן ט"ז אות ב') שכתב בקצרה, בדיוק כמותו: "ובדבר איש ואשתו שזה הרבה שנים שליכא שלום בית, וכבר שנה וחצי דרים במקומות מופרדים. וכבר ישבו בית דין חשוב ולא עלה בידם לעשות שלום ביניהם... אז מדין התורה באופן כזה מוכרחין להתגרש ואין רשות לשום צד לעגן, לא הבעל את אשתו ולא האשה את הבעל, בשום עיכוב מצד תביעת ממון".

המקור השני הוא פסקו של רבינו ירוחם (הוא היה ראשון, תלמידו של הרא"ש, ראה להלן הערות 31 ו 32 ובקטע שעליו מתייחסות שתי ההערות): "וכתב מורי הרב אברהם בן אשמעאל כי נראה לו שאשה שאמרה לא בעינא ליה, יתן לי גט וכתובה והוא אומר אנא נמי לא בעינא לך אבל איני רוצה ליתן גט, מסתברא דאין דנין אותה כמורדת להפסידה כלום מעיקר כתובה ונדוניא אלא מיהו משהינן לה תריסר ירחי אגיטא דילמא הדרי בהו. לאחר שנה כופין אותו לגרש והפסידה תוספת [כתובה] וכל מה דיהיב לה מדיליה דאדעתא למשקל ולמיפק לא יהיב לה." בתי הדין בישראל בשנים האחרונות משתמשים רבות בשיטתו של רבינו ירוחם לפסוק חיוב בגט לבני זוג כששניהם מורדים ואינם מעוניינים זה בזה, אז כופים או על כל פנים מחייבים את הבעל לגרש את אשתו. הרבנים אוריאל לביא, אב"ד ירושלים (עטרת דבורה, עמ' 636) וחיים שלמה שאנן, אב"ד תל אביב (עיונים במשפט, אה"ע חלק א' סימן כ"ח) נוקטים הדעה שאם בית הדין נוכח שהאשה לא רוצה בבעלה והבעל לא רוצה באשתו יש לחייב בגירושין את בן הזוג המסרב להתגרש אחר פירוד של שנה, שבו מתברר לבית הדין שאין סיכוי לחזרה לשלום. ואין מוטל על בית הדין לברר מה הגורמים שהביאו לכך. בדיוק כדברי הרב רבינו ירוחם. המקרה של רבינו ירוחם זה לחלוטין לנידון שלנו בפרט ולמצב החיים המודרניים בכלל. אחרי הגירושין האזרחיים וחלוקת הנכסים, אנחנו באמת בשלב האחרון שאין לו כמעט שלב שווה בישראל ובצדק אפשר לומר שבשלב הזה יש לכפות את הגט.

כידוע רבינו תם התנגד בתוקף לכל כפית גט במקרה של מורדת. לכן אסור לכפות את הבעל בשוטים או בדרכים קשות או על ידי נידוי ושמתא. אבל חשוב להעיר שגם אונס ממון הוא אונס לכל דבר ופוסל את הגט.²² רבינו תם התיר רק ללחוץ עליו באופן עקיף על ידי מה שמכונה "הרחקות של רבינו תם". מדובר על אמצעים סבילים ושלייליים: לא לעשות לו שום טובה, להתעלם ממנו ולהתנהג כאילו לא היה קיים.²³ אולם בתי הדין הישראליים, אחר שהם פסקו חיוב לתת גט, כופים את הבעל הסרבן בדרכים פחות סבילות ויותר פעילות כגון איסור יציאת מן הארץ והפקעת הדרכון, הפקעה של רשיון נהיגה או אפילו של רשיון עסק (לעסק הטעון רישיון) ואפילו עונש מאסר, כלומר אמצעים פחות סבילים ויותר פעילים מההרחקות המקוריות של רבינו תם. בחברה של ימי הביניים, בזמנו של רבינו תם, ההרחקות היו מסכנות את חיי הסרבן המוטל כביכול בחרם עובדתי, אף על פי שרבו תם אסר חרם מוחלט. בחברה הנוכחית כמעט אי אפשר להביא לבידודו של הסרבן באופן יעיל. לכן האמצעים הנוספים שבית הדין מפעיל, מנסים להחזיר את יעילות ההרחקות המקוריות כמו שהיו פועלות בראשיתן. אף על פי שהאמצעים החדשים הם יותר פעילים ויותר אלימים ומתרחקים מכוונתן של ההרחקות של רבינו תם שהיו סבילות לגמרי אבל הם נשארים בגדר כפייה על הסרבן ואינם כפיה על הגט ממש אלא אך רק על דבר אחר.

בצרפת אי אפשר להפעיל אף אחד מאמצעים אלה. הדרך היחידה היא להפעיל על ידי הערכאה האזרחית את תביעת הפיצויים בגין הנזק הגופני והמוסרי שהאישה סובלת. ואף על פי שהנזק הזה, שהוא ממשי ולא דימוני, אינו קיים במשפט העברי²⁴ ומטעם זה יש להחשיב אותם שלא כדין. אבל לפי ההצעה שהיציענו, הפיצויים בעד הנזק שהאשה סבלה מפני סירוב בעלה לתת לה גט, הם רק הלבשה משפטית כדי לאפשר פרעון ממשי אחר

²² הדבר נלמד מהמעשה דפרדיסא, ראו בבא בתרא מ' ע"ב. ראו חידושי הרשב"א על מסכת בבא בתרא דף מ' ותשובות הרשב"א חלק ד', סימן מ' שם הוא מתייחס לפירושם של הרי"ה והראב"ד על הא דפרדסא. ראו ש"ע חו"מ סימן ר"ה סעיפים א' ו ז'. ראו גם רמב"ם, הלכות מכירה פרק י' הלכות א' ו ד'. ומפני זה, יש דיינים בארץ הנתרעים מלהפעיל את הסנקציות שהחוק מאפשר. ראה לדוגמה: גט מעושה, ר' יוסף גולדברג ירושלים תשס"ג. אבל בתשב"ץ ח"א ס"א הוא מסתפק אי הוי עישוי ובתולדות אדם והווה, חלק חווה, נתיב ארבעה ועשרים, ממש בסוף חלק א' באישה שגנבה שטרי חובות, ר' ירוחם מסיים: ולפי עניות דעתי הגט גט.

²³ הרחקה אחת המפורטת על ידי הרמ"א בש"ע אה"ע סימן קנד סעיף כ"א היא שלא לקוברו כלומר לא לקוברו בקבר ישראל. הצעד הזה יעיל מאוד אם הוא מתואם כהלכה ומפורסם ואם החברה ממלאת אחריו. תפקיד הציבור הוא יסודי. רבינו תם היה גוזר באלה חמורה על הציבור היהודי. ומכאן תשובה לכל אלה שטוענים שלבייש את הסרבן מהווה אונס על הגט שאי אפשר לקבלו. ולא היא, אדרבא האונס הנגרם על ידי הבושה לא חמור יותר ממה שהוא היה בזמנו של רבינו תם כאשר הוא היה מכריז באלה חמורה נגד הסרבן והוא לא חמור יותר ממה שהוא היה בימי הריב"ש והרשב"ץ כאשר הם היו "כופים על הכתובה ומבקשים על הגט." הרי שאונס מעט כזה לא פוסל את הגט ואפילו מותר להפעיל אותו לכתחילה. למה לא משתמשים בשני האמצעים המועילים האלה?

²⁴ ובכל זאת אין להחשיב אותו לאלומות (גנבה, הפחדה).

הגרושין האזרחיים כאשר אי אפשר עוד לדבר על מזונות לפני הערכאה. אבל לפי נקודת מבט של הבית דין, מדובר על תשלום מזונות מורחבים המגיעים לאשה במצבה של גרושה ואינה גרושה.²⁵

הדרך היחידה לשפר את המצב היא לאפשר לאישה לתבוע את הפיצויים מיד אחרי שבית הדין הוציא כתב סירוב ופסק דין לכפיית גירושין כלומר זמן קצר אחר הכרות הגירושין האזרחיים, כאשר אי אפשר עוד להפוך את המצב, בלי לחכות שלוש שנים עד שהפיצויים יגיעו לסכום משמעותי המצדיק את התביעה. ולכן צריכה האישה לתבוע קנס שהייה, כלומר שהיא צריכה לתבוע סכום פיצויים לחודש או ליום שיחול לכל אורך תקופת העיגון. נבדוק עכשיו את המושג "קנס שהייה" ונשווה אותו לקנס מאסר או להפקעת רשיון עבודה שבתי הדין הישראליים מפעילים. יש יתרון "לקנס שהייה" על הקנסות האחרים המוזכרים לעיל, מפני שהוא לא מוטל, באופן פורמלי, כדי לכפות את הגט אלא כדי לפצות את האישה בגין הסבל שנגרם לה. הסרבן יכול לשלם,²⁶ כמו שמשלמים דמי שכירות, ולשמור על אשתו. אף על פי כן הסרבן יודע שהקנס יפסיק כאשר הוא יתן את הגט. במיוחד "קנס שהייה" יפסיק להצטבר עם מסירת גט כשר אבל מה שהוא כבר חייב לא יימחק באופן אוטומטי. לכן "קנס שהייה" אינו חמור יותר מהפקעת רשיון עסק ואין צריך לומר מעונש מאסר ואינו כפייה על הגט יותר מן האמצעים האלו שבתי הדין הישראליים מפעילים, אדרבא. להפך הוא יכול לשלם את הקנס ולשמור על אשתו כאשר סכום הקנס הוא לא מוגזם, מחריב והרסני. ועוד שנתנית הגט לא פוטרת אותו מהקנס על העבר שכבר נפל בחלקה של האישה. לעומת זאת עונש המאסר והפקעת רשיון עסק הם יותר קרובים לכפייה גופנית מפני שהם יורדים לחייו. והוא הדין גם כן בהפקעת הדרכון או רשיון נהיגה שבהרבה מקרים גם הן יורדות לחייו.

כללו של דבר, "קנס שהייה" יהיה הרבה יותר יעיל ממה שנוהג היום. הוא יחסוך כמה שנות עיגון למסורבות גט והוא פחות תקיף מאמצעי הכפייה המופעלים בארץ ישראל כמו הפקעת רשיון עבודה ונהיגה או עונש מאסר והוא מהווה כפייה עקיפה על הגט. סוף סוף הוא אינו כפייה ישירה על הגט, הוא רק הוצאה חודשית מאותו סדר גובה כמו המזונות שהוא היה צריך לשלם כדי לשמור עליה.

נימוק ב

כידוע רבינו תם והבאים אחריו התנגדו לכפיית גט במקרה של המורדת הטוענת מאיס עלי כמו שמובא בתוספות, מסכת כתובות ס"ג ע"ב, בד"ה אבל אמרה מאיס עלי לא כייפנן לה.

²⁵ ראה עוד להלן בנימוק ג'.

²⁶ במקרה עונש מאסר אי אפשר לומר כן ולכן האונס חמור יותר.

ואף הרא"ש כתב על רבו רבי מאיר בן ברוך מרוטנבורג, המהר"ם: "ורבי מאיר בעסקי מורדת, בעניין הממון היה דן בדינא דמתיבתא שיתנו לאשה כל מה שהכניסה אבל לא היה כופה לגרשה..."²⁷

אם כן רואים שהמהר"ם והרא"ש, בעקבות רבינו תם, היו חוששים לעורמה ולנתינת עיניה באחר ולא היו כופים את הגט ואף היו זהירים מאוד בחלוקת הנכסים. עמדה זו היא בהתאמה עם התשובות של המהר"ם המתייחסות לבעיית המורדת: ראה סי' רכה, תמב, תמג, תקמו, תתרכא (דפוס פראג).

אבל כנראה עמדתם של המהר"ם ושל הרא"ש התפתחה והשתלשלה קצת. אכן נעוץ בתשובה סימן תנ"ה מתוך אוסף התשובות של מהר"ם וחביריו, ירושלים תשע"ב שההדיר פרופסור שמחה עמנואל על פי כתבי יד. המהר"ם כתב: "אם היא תביא ראיה לדבריה בעדים שהלז אמת, אז ישבו הבית דין וידקדקו מה דינן של אלו, אם יוציא ויתן כתובה או לא." רואים שהמהר"ם היה מוכן לחייב את הבעל להוציא ולתת כתובה אם טענות האשה היו מוצדקות ואמיתיות, ולא היה חשש לעורמה. אבל השאלה היא מה הוא תוקף המושג "יוציא ויתן כתובה" בדברי המהר"ם, כלומר מה היא כוונתו בשימוש במילים אלה. בעלי התוספות כבר עוררו את השאלה במסכת כתובות ע' ע"א בד"ה יוציא ויתן כתובה: "נראה לר"י [רבי יצחק הזקן] דבכל הנך דקתני במתניתין יוציא, היינו שכופין אותו דכיוון דשלא כדין עביד, כופין אותו להוציא..." סביר שדעת המהר"ם הייתה כמו דעתו של הרב יצחק הזקן, שהיה רבו של רבו. תוקף המושג "יוציא ויתן כתובה" נבחן גם בשולחן ערוך אה"ע סימן קנד סעיף כ"א: כל אלו שאמרו להוציא, כופין אותו אפילו בשוטים ויש אומרים שכל מי שלא נאמר בו בגמרא בפירוש כופין להוציא אלא יוציא בלבד, אין כופין בשוטים אלא אומרים לו, חכמים חייבוך להוציא ואם לא תוציא מותר לקרותך עבריין." לכאורה השולחן ערוך לא הכריע, אולם הרמ"א כתב שראוי להחמיר. איך שיהיה, אין אנחנו מעוניינים פה בפסק הלכה אלא שאנחנו רוצים להבין את דברי המהר"ם, וסביר להבין מתוך דבריו שבמקרה שאין לחשוש לעורמה, המהר"ם היה כופה, כפשוטו, את הסרבן לתת גט.

לתלמידו של המהר"ם, הרא"ש הייתה עמדה דומה. הוא היה בוודאי מן היותר מחמירים והוא חשד שכל אישה הטוענת מאיס עלי, נתנה עיניה באחר וחפצה בו יותר מבעל נעוריה. והוא כותב:²⁸ "האם נשלים תאוותה ונכופף האיש שהוא אוהב אשת נעוריו, שיגרשנה חלילה וחס לשום דיין לדון כן." אבל הוא גומר את תשובתו כך: "הרי כתבתי לך בעניין כפית גט מורדת. אומנם בנידון זה סיפר לי אחיה אמתלאות שנותנת למרידתה ואתה דיין בדבר הזה, תחקור על הדבר אם יש ממש בדבריה. ואם דעתו לעגנה, ראוי

²⁷ תשובות הרא"ש, כלל ארבעים ושלושה, סימן ח'.

²⁸ תשובות הרא"ש: כלל מ"ג, סימן ח': תשובה לחכם יעקב אלפסי.

שתסתמך על מנהגכם [לפסוק כמו הרמב"ם, הלכות אישות פרק י"ד הלכה ח'] בעת הזאת לכופו ליתן גט לזמן..."

הרי אפילו הרא"ש שבאופן עקרוני מתנגד לכפיית גט במקרה של מורדת הטוענת מאיס עלי והוא, כמו רבו המהר"ם, מסתייג מאוד מבחינה עקרונית מכפיית גט אפילו אם נתנה אמתלא משכנעת למאיסותה. אבל במקרה מעשי הוא היה פחות קיצוני והוא ציווה את השואל, הרב יעקב אלפסי, לחקור ולבדוק אם יש ממש בטענתה. ואם היא צודקת והוא רוצה לעגנה אז הוא פוסק שיש לכפות אותו לתת גט.

ויש לנו עוד עדות שניה, אבל היא עקיפה, בעניין עמדת המהר"ם, בדברי הרב אברהם²⁹ אבן טוואה³⁰.

"הדעת השישי: אף על פי שאין כופין האיש לגרש אפילו באומרת מאיס עלי, משום דחיישינן שמא נתנה עיניה באחר, מכל מקום אם נתנה אמתלא לדבריה, כופין אותו לגרש וזה דעת הר"ם מרוטנבורק ז"ל וכתבו הרא"ש בפסקיו. אבל היה מחריים על מי שלמדה ונתן לה עצה למרוד על בעלה כדי להוציא הנדוניה..."³¹

שוב ראיתי שרבינו ירוחם בן משולם מפרובינציה³² כותב במקרה זהה לחלוטין לנידון שלנו: "וכתב מורי הרב אברהם בן אשמעאל כי נראה לו שאישה שאמרה לא בעינא ליה, יתן לי גט וכתובה והוא אומר אנא נמי לא בעינא לך אבל איני רוצה ליתן גט, מסתברא דאין דנין אותה כמורדת להפסידה כלום מעיקר כתובה ונדוניה אלא מיהו משהינן לה תריסר ירחי אגיטא דילמא הדרי בהו.³³ לאחר שנה כופין אותו לגרש והפסידה תוספת [כתובה] וכל מה דיהיב לה מדיליה דאדעתא למשקל ולמיפק לא יהיב לה."

מצבן של נשים מסורבות גט בצרפת אחרי שנתגרשו בגירושין אזרחיים, זהה למצב שדן בו הרב אברהם בן אשמעאל, תלמידו של הרשב"א שגם הוא היה תחת השפעת המהר"ם והחמיר הרבה, וסבר, אף על פי כן, שיש לכפות את הגט כאשר היה משוכנע מאמיתות טענות האישה ושכל רצונו של הבעל הוא רק לעגן אותה.

גם חשוב להזכיר את סברת הרב משה פיינשטיין בשו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק שלישי, סוף סימן מ"ד. שם הוא הביא סברה חדשה וחשובה להכשיר גט אף באונס שלא כדין ושל עכו"ם. והוא כתב בענוותנותו "שאף שהיא סברה גדולה, אין לסמוך עליה לבד אבל לצרף אותה לעוד טעם דודאי היא סברה גדולה לצרף." אפשר להציע בקצרה

²⁹ רב באלג'יר במאה השש עשרה, הוא היה נין ונכד לרבי שמעון בן צמח, דור שישי להרשב"ץ.

³⁰ ספר תשב"ץ: חוט המשולש, חלק רביעי, הטור השלישי, סימן ל"ה.

³¹ ממש כדברי הרא"ש בתשובה כלל מ"ג, סימן ח'. ראה הקטע למעלה.

³² ספר אדם וחווה, נתיב כ"ג, חלק ח'. הוא היה תלמידם של הראש ושל הרב אברהם בן אשמעאל שהיה תלמידו של הרשב"א.

³³ רבינו ירוחם מתייחס כאן לפיסקא בגמרא כתובות צ"ד ע"א: "ומשהינן לה תריסר ירחי שתא אגיטא ובהנך תריסר ירחי שתא לית לה מזוני מבעל." ראה להלן.

את סברתו כך: יש להבחין בין רצונו של הבעל לנתק את הקשר עם אשתו ובין רצונו להפיק תועלת ממתן הגט. לפי סברת הרב משה פיינשטיין, אפילו אם כופין אותו לוותר על התועלת הזו שהוא רצה להפיק מנתינת הגט, רצונו לגרש את אשתו מכשיר את הגט והגט שריר וקיים. אכן האונס לא היה על רצונו לגרשה אלא על רצונו להפיק תועלת מן הגט.

בתור שיקול והעמקה אפשר להבחין בין הרשב"א³⁴ המכשיר גט הכפוי על ידי שכופים אותו לקבל תועלת כספית לבין הר"מ פיינשטיין שמכשיר גט כאשר כופים אותו לתת את הגט ולוותר על התועלת הכספית בתנאי הכרחי שהוא רוצה להשתחרר ממנה.³⁵ אולי ההבדל ביניהם נובע מזה שהרשב"א לא נוקט את החרם של רבינו גרשום ולכן צריכים לתת לבעל תועלת כספית ממשית. אבל הר"מ פיינשטיין בא על סיפוקו על ידי התועלת הנובעת מנתינת הגט שמאפשרת לבעל להשיא מחדש. אבל הוא מתון ודורש את הביטחון שהבעל רוצה להשתחרר ממנה. כך שאולי אין סתירה ממשית ביניהם. גם מעניין להזכיר את התשובה סימן קכו מתשובות רבי חיים אור זרוע³⁶ שגם הוא נקט בחרם דרבינו גרשום, שכתב ביחס לבעל שאסרו אותו ואחר כך שיחררו אותו והסכימו שהוא יתן גט תמורת קבלת סכום כסף, שאפילו אם לא נותנים לו בסוף את הסכום המוסכם, אפשר שהגט כשר. נדמה שדעתו ממש זהה לדעתו של הר"מ פיינשטיין.

אנחנו היום במצב הלכתי חדש שלא היה קיים בעבר. האיש והאשה מגורשים גירושים אזרחיים ביוזמת הבעל או לפחות בהסכמת הבעל.³⁷ בית הדין הוציא את סירובו כך שהמקרה דומה למקרה של מורדת הנותנת אמתלא לדבריה ואין לחוש שמא נתנה עיניה באחר ובנוסף הבעל רוצה לעגנה. ראינו שבמקרה כזה מותר לבית דין לכפות את הגט אלא שהוא נעדר סמכות ורשות לכפות את הגט. הוא רק יכול להשען על הערכאה האזרחית ולהשתמש בה כביכול כזרועו. ואפילו אם יטעון הטוען ש"קנס שהייתה" שהערכאה מטילה על הסרבן היא כפייה על גט, אין בכך כלום שהרי אנחנו במצב המתיר כפייה. אכן אפשר לומר שכל המצבים, חוץ מאלו שבם הערכאה מכריזה על הגירושין למרות התנגדות הבעל, מצדיקים כפיית גט ולכן אין סיבה להימנע מ"קנס שהייתה". על כן יש לדרוש מבתי הדין שידונו בכל מקרה לגופו, ובמצבים המתאימים, בנוסף על כתב הסירוב, יתירו לאישה לפנות לערכאה האזרחית בלא להמתין שלוש שנים, כפי שהסברנו. וכך תפעול הערכאה כמקלו של בית הדין. כל ההצדקות הקודמות נחוצות רק אם מעריכים את ה"קנס שהייתה" לאונס על הגט, לכן ראו עוד בסעיף הבא טענה חשובה משכנעת.

³⁴ תשובות הרשב"א חלק ד' סימן מ', בה המחבר, לפי ההבנה המקובלת, פוסק שקנס המקובל מרצונו החופשי של הבעל, הוא אונס גמור הפוסל את הגט. הרשב"א הוא היחיד הפוסל את גט זה. אף על פי כן, הרשב"א פוסק שגט זה הניתן בכפייה יוכשר על ידי מתן סכום כסף לבעל.

³⁵ הסתירה ביניהם גלויה. הרשב"א מכשיר את הגט הכפוי על ידי שכופים אותו לקבל סכום כסף. הרב פיינשטיין מכשיר (בתנאים מסוימים) את הגט הכפוי אף על פי שכופים אותו לוותר על סכום הכסף שהוא רצה להפיק מן הגט.

³⁶ הוא היה בקשר מכתבי עם הרשב"א ושאל ממנו. בתשובה הזו, הוא לא נתן טעם לדבריו.

³⁷ עקרונית ייתכן מצב שבו הערכאה מכריזה על גירושין למרות התנגדות הבעל. ראו הערה 13.

נימוק ג

האישה המורדת: מעמד ההלכתי של האישה בין ההפרדה לבין הכרזת הגירושין האזרחיים והוצאת הכתב סירוב.

אף על פי שרבינו תם אסר לכפות את הגט, ברור שהבעל מחויב לגרש את אשתו ואסור לו לעגנה. אחרת איך היה הוא כותב בסוף התשובתו³⁸ לגזור באלה חמורה את הרחקותיו. יש שרוצים לטעון שאין מזונות למורדת לפי מה שמוכח במסכת כתובות ס"ד ע"א: "ומשהינן לה תריסר ירחי שתא אגיטא ובהנך תריסר ירחי שתא לית לה מזוני מבעל." הרבה מפרשים הבינו שהפסקה הזו מתייחסת למורדת הטוענת מאיס עלי וביניהם רש"י, הרשב"א והרא"ש³⁹ ורבינו ירוחם.⁴⁰ הרמב"ם מצידו הולך בשיטתו לפיה כופים את הגט לאלתר במקרה המורדת מטעם מאיס עלי והתקנה של השניים עשר חודשים חלה רק במקרה המורדת מטעם בעינא ליה ומצערנא ליה. לכן יש מבוכה ביחס לתקנה של שניים עשר חודשים: על מי היא חלה? האם היא בת תוקף בזמן הזה שהרי משום המבוכה והספקות, ודאי היא לא פשטה ולא נתקבלה על כל ישראל. איך שיהיה חשוב להבין שמדובר בתקנה שהייתה בת תוקף במשך זמן מוגבל, דהיינו שנה מהתחלת זמן המרידה. אבל אחר סוף השנה המצב חזר לעיקר הרגיל והכללי שיש לה מזונות במסגרת חיובי האישה לאשתו לפי ההלכה.

גרושה ואינה גרושה, מסורבת גט, מעוכבת להינשא: מעמד ההלכתי של האישה אחר הוצאת הכתב סירוב.

נפסק בשולחן ערוך אבן העזר סימן צג סעיף ב': "האישה שהיה לה ספק גירושין... בחיי בעלה יש לה מזונות עד שתתגרש גירושין גמורים." ועוד מובא ברמ"א בש"ע אה"ע סימן ע' סעיף י"ב: "אם הייתה לה קטטה עם בעלה ולא מתדר לה עמו והמניעה ממנו ולותה למזונות, צריך לשלם."

ובסימן נ"ו סעיף ג' כתב המחבר: "הגיע זמן שנתנו לאיש ולא נשאה, נתחייב במזונותיה אף על פי שלא כנס. ואם עכבו אונס שחלה... אינו חייב לזונה." וכתב

³⁸ ספר הישר, חלק התשובות, סימן כד.

³⁹ אולם רבינו תם כתב בספר הישר, חלק התשובות סימן ב"ד שכלתו של רב זביד מרדה מטעם בעינא ליה ומצערנא ליה ומה שמהינן לה למורדת תריסר ירחי שתא, הוא לאחר כרוז והמלכה אבל למאס עלי ליכא שהייה. אבל בספר הישר חלק החידושים, סימן ד' כתב אחרת: במאס עלי לא הויא מורדת אבל מורדת דמשהינן תריסר ירחי שתא אגיטא אחר הכרזה, אולי תחזור וכלתו של רב זביד מרדה מטעם דמאס עלי כדמוכח מהפסידה בלאותיה.

⁴⁰ ראה למעלה.

רמ"א: "ודווקא שחלה תוך הזמן. אבל הגיע הזמן ולא כנסה ואחר כך חלה, חייב במזונותיה אף על גב דהשתא הוא אונס."

נמצא שהדברים קל וחומר: אם הארוסה, שעוד לא נכנסה לחופה ועוד אין לה תנאי כתובה ואין עוד לבעל מעשה ידיה ומציאתה, אפילו הכי חייב במזונותיה במצבים המפורטים מפני שהיא אגידה בו והיא מעוכבת מחמתו להינשא לאחר, מסורבת גט שהיא אשתו, והיא מעוכבת להנשא מחמתו על אחת כמה, חייב בעלה לזון אותה ואין לו זכות במעשה ידיה ובמציאתה.⁴¹ למרות שהיא לא נותנת לו את מעשה ידיה, כמו שקורה במקרה הארוסה או האשה שהתקוטטה עם בעלה וברחה לבית אביה, היא לא הפסידה את מזונותיה.⁴²

לכן חיוב המזונות נובע מהיותה אגידה בו ומעוכבת להנשא מחמתו והוא לא נובע עוד מחיוב הבעל לזון את אשתו וכך אפשר לדייק מדברי רש"י במסכת כתובות צ"ז ע"ב: "בחיינו: משום דמעוכבת בשבילו להנשא." יש לשים לב שרש"י כתב כן דווקא ביודעין והוא לא כתב שכל עוד שאינה גרושה לחלוטין יש לה מזונות מפני שהיא עוד אשתו. ולכן נראה לדייק מדבריו שיש לה מזונות משום שהיא מעוכבת בשבילו להנשא אבל אין לה שאר תנאי כתובה ולכן אין לבעל עוד זכות במעשה ידיה.

ואף על פי כן אין הבעל זוכה במעשה ידיה ולכן אין הבעל יכול להתנות את תשלום מזונותיה בקבלת מעשה ידיה במצב מגורשת ואינה מגורשת והמקרים הדומים כמו שמוכח מהמקרים שהבאנו למעלה, הארוסה או האשה שהתקוטטה עם בעלה ואינה דרה עמו והמניעה ממנו, שהבעל חייב לזון אותה אף על פי שאינו זוכה במעשה ידיה. אחרת היו השולחן ערוך והרמ"א צריכים להדגיש את זה.

סוף דבר, דברי הרשב"א דלהלן לא צריכים סעד או חיזוק: "ואי קשיא לך אמאי דאמרינן דכל היכי דאמר רבנן יוציא ויתן כתובה, כופין משמע, איכא למימר כופין אותו

⁴¹ ראה למעלה. ראה ש"ע אה"ע סימן פ"ד.

⁴² מה שהיה כבר היה אבל מכאן ולהבא מומלץ לרווחא דמלתא כמו שכבר הצעתי במקום אחר (צהר מ' שנת התשע"ו, עמ' 275) להחתים בכל מקרה את הבעל בין הקידושין לנישואין על שטר סילוק ממעשה ידיה של האשה, נכסיה הנוכחיים ואלו שיפלו לאחר הנישואין, פירותיהן ופירי פירותיהן וגם ירושתה. שטר הסילוק הזה מוזכר ברמב"ם, הלכות אישות פרק כ"ג, בש"ע אבן העזר סימן צ"ב וסימן ס"ט סע' ז' ובשו"ת נודע ביהודה, מהדורא תניינא ס' צ"ח ובשו"ת הרדב"ז, חלק ד' סימן אלף רס"א. הנודע ביהודה מדגיש שיסודי לרשום בשטר שהוא נחתם בין הקידושין והנישואין. השטר הזה יתקן את המצב הנובע מן ההסכמים הנוכחיים בישראל, שבהם מותר הבעל על מעשה ידיה של אשתו בזמן הפירוד, שזה נראה מלאכותי ובעייתי. השטר הזה יתאים את המסגרת ההלכתית למסגרת החברתית והמציאות המודרנית והחוק האזרחי. ובנידון של האישה הגרושה בצורה אזרחית ומסורבת גט הוא ישפר את המצב ההלכתי של האשה. אבל זה נראה להיות לרווחא דמלתא. שימו לב שקודם הכרזת הגירושין האזרחיים יכול הבעל לטעון שאין המצב מצב של סרבנות גט והגורם של המצב הוא חוקי המדינה. ולכן אפשר להכריחו לשלם מזונות בדיני ישראל רק על ידי הוכחה שהוא האחראי של הפרדה שהרי עודה נשואה. אחר הכרזת הגירושין האזרחיים היא עוברת למעמד מסורבת גט.

לאו דווקא, אלא עד שכופין אותו ליתן כתובה. וכמו שכופין אותו ליתן גט יכפה לזון.⁴³ במילים אחרות ובדרך יותר ברורה: הרשב"א לא הבין כמו הרב יצחק הזקן "כופין" ממש אפילו בשוטים, אבל עוררים אותו לתת גט בלי כפייה גופנית על ידי שכופים אותו לתת כתובה וכמו כן כופים אותו לזון. הרי שהבעל חייב ליתן מזונות לאשתו בשלב הזה כאשר מבקשים על הגט ומותר לכפות את תשלום הכתובה והמזונות ואין זה כפייה על הגט. ובדרך דומה נזכיר הפסקא: "אמר רב, האומר איני זן ואיני מפרנס יוציא ויתן כתובה"⁴⁴ ומסיקים: עד שכופין אותו להוציא, יכפוהו לזון, "והכפיה לזון אינה כפיה ישירה הפוסלת את הגט.

לכן, בשלב זה, הבית דין צריך להטיל מזונות מורחבים על הבעל הסרבן, ואם אינו זן כופים אותו לזון (אבן העזר סימן קנד סעיף ג'). עכשיו היות שהערכאה לא יכולה לפסוק מזונות בעד המסורבת גט שהרי היא כבר מגורשת בגירושים אזרחיים, אין לנו דרך אחרת מלתבוע נזק שהייה בעד הנזק הנפשי והנזק הגופני שהיא סבלה וסובלת עוד. הבית דין מעריך את הקנס החודשי הזה למזונות שמגיעים לה וברור שאף אחד לא יעלה על דעתו או יעזי לומר שהטלת המזונות על הסרבן מהווה כפייה על הגט. כללו של דבר השתדלנו בעד הראיון להצדיק את ה"קנס שהייה" של הערכאה האזרחית כתחליף למזונות "מעוכבת מחמתו להינשא". ברור שצריך שייפסק סכום סביר שאינו חורג ממזונות מוגדלים. לכן צריכה התובעת לתבוע קנס חודשי בגין נזק העיגון, בגובה זהה למזונות מורחבים המגיעים לה לפי פסק והערכת הבית דין.

4. מסקנה

היצעתי שלושה נימוקים מדוע "קנס שהייה" לא יפסול את הגט.

לאור נימוקים אלה אין הצדקה שבית הדין יתנה את התביעה הנזיקית בכך שתתייחס לעבר דווקא. דרישה זו גורמת שהתביעה לפני הערכאה מתעכבת בכמה שנים עד שהתביעה לפיצויים תגיעה לסכום משמעותי. הרבה יותר יעיל להגיש תביעה לפיצויים מיד אחר שהבית דין הוציא את הכתב סירוב והיתיר לאישה לפנות לערכאה האזרחית ולבקש מן הערכאה פסק דין של "קנס שהייה" המתאים לסכום סביר שאינו חורג ממזונות מוגדלים. זה ימנע את הצורך לתבוע את הנזק בדרך חוזרת. הסרבן יחליט לתת את הגט קודם שהפיצוי יגדל וכן נצליח לקצר באופן משמעותי את אורך העיגון של הנשים. כאשר סוף סוף אזכה לשכנע את הרבנים היושבים על מדין בצרפת שבדרך עיונית "קנס שהייה" אינו כפייה ישירה על הגט ואינו פוסל את הגט וכך אפשר לשפר את סדר נתינת הגט באופן משמעותי ולקצר אורך זמן העיגון במקרים היותר קשים, אני מפחד

⁴³ חידושי הרשב"א על מסכת כתובות ס"ג ע"ב וס"ד ע"א.

⁴⁴ כתובות ע"ז ע"א.

שההגשמה של העיקר הזה לא תהיה כל כך קלה גם מצד הבית דין וגם מצד הערכאה. אדרבא בתי הדין הורגלו וטענו במשך עשרות בשנים ש"קנס שהייה" הוא כפייה ישירה על הגט ופוסל את הגט ושאי אפשר לקבלו. גם הערכאות כבר הורגלו בדבר והן אף חושבים שסכנת הכפייה על הגט מהווה גם סכנה של הפרת חוק ההפרדה בין המדינה החילונית והדת ויש סכנה שהן כבר מקבלות את המושג הזה באופן מוחלט. עכשיו יצטרכו בתי הדין להפוך עורם ולמצוא הצדקה משכנעת ומספיקה להתפתחות הזו שהיא הכרחית להבטיח את העתיד של קידושין ונישואין כדת משה וישראל בצרפת. הפיתרון הכללי הזה קל מאוד להתקין, יש רק להתחשב בדרך עיונית ולהתייעץ עם רבנים בני סמכא על הבעיה ההלכתית כדי שהפיתרון הנבחר יתאים לדיני התורה ולחוקי המדינה וכך, בלי מכשול, הוא ימצא חן בעיני אלוקים ואדם. ☞